

Eskişehir Hamamyolu Caddesi'nin Cumhuriyet Döneminden günümüze mekansal değişimine yönelik bir araştırma

Berna ÜSTÜN*, Cemile ÖZKAN

Anadolu Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İki Eylül Kampüsü, Eskişehir.

Geliş Tarihi (Received Date): 28.03.2016

Kabul Tarihi (Accepted Date): 22.09.2016

Özet

Kentleşme ve sanayileşme ile artan nüfus yoğunluğu, kamusal açık alanlara da yeni bir tanım getirmeyi gerektirmektedir. Modernizmin geleneksel kent merkezlerini de içine almasıyla; hayatın her alanında yaşanan hızlı değişimler, kamusal yaşamın öneminin azalmasına neden olmuştur. İletişim, ulaşım teknolojisi ve yeni ekonomik sistemlerin kentsel mekan örgütlenmesinde yarattığı değişimler, kamusal dış mekanları da bir dönüşüme sürüklemiştir. Eskişehir Hamamyolu Aksı, tarihi dokusu ve yapılarıyla günümüze de temas eden, geleneksel kamusal alandır. Hamamyolu bölgesi, kentin kuruluşundan bugüne “kent merkezi” olma özelliğini korumaktadır. Yeraltı sıcak su rezervleri bakımından zengin ve günümüzde de önemli ulaşım akslarına yakın konumlanan Hamamyolu Aksı'nda konut, ticaret ve park mekanlarında değişim olmuştur. Son yıllarda aks ve çeperlerinin, çöküntü bölgesi olması nedeniyle merkezi değerleri değişmiştir. Bu dönüşümlere rağmen günümüzde de, alt ve orta gelirli kentlinin barındığı ve alışveriş yaptığı yer olma özelliğindedir. Bu çalışmada, tarihsel süreçte Hamamyolu Aksı'ndaki yapılar ve açık alanlar, fotoğraflarla ve haritalarla incelenerek, günümüzdeki mevcut durum çerçevesinde alanın geçirdiği değişim-dönüşüm araştırılmıştır.

Yakın tarihte Eskişehir Odunpazarı Belediyesi tarafından Hamamyolu Aksı'nın yeniden düzenlenmesi gündeme gelmiştir. Yapılan çalışmadan görüleceği gibi, bölge üzerinde yapılan her yenileme, bölgeyi iyileştirme yerine alanın kent için olan anlamının biraz daha yitirilmesine sebep olmuştur. Bu çalışmanın amacı süreç içerisindeki değişimleri/yitirdiklerimizi ortaya koyarak yeniden yapılacak müdahalelere yol göstermek olacaktır.

Anahtar kelimeler: Kamusal açık alan, kent merkezi, Eskişehir-Hamamyolu.

*Berna ÜSTÜN, bustun@anadolu.edu.tr, Tel: (222) 335 0580 / 6671.

A study of spatial variation Eskisehir Hamamyolu Street from Republican Era to the present

Abstract

Population intensity which increase urbanization and industrialization, public areas make a new description. When modern life get inside traditional city centre, rapid and big changes in every area of life lead to reduction public life. Communication, transportation technology and new economic systems create changes at urban space, new transportation compose at urban outside spaces. Eskisehir Hamamyolu Axle, which has historical tissue and structures contact present days, is a traditional urban space. Since the city's founding, Hamamyolu region, maintains the distinction of being "town center". Hamamyolu Axes, which is rich aspect of underground hot water reservoirs and nowadays contact significant transportation; housing, trade, common spaces have been changed. In recent years, the walls of the shaft and, due to the collapse of the central values have changed. Despite these transformations today, where the lower and middle-income urban housing and being the place where shopping is done. This research examined housing and common spaces with photos and maps framework about current state- historical process in Hamayolu Axes.

In recent history Hamamyolu came to agenda the reorganization by the Municipality of Eskisehir Odunpazarı. As it can be seen from the study, conducted on each of renovation, meaning that for the improvement of urban areas has led instead to a little more lost. The aim of this process that changes in work / lose by putting forward what will lead to intervention again.

Keywords: Public open space, central city, Eskisehir-Hamamyolu.

1. Giriş

Kent; coğrafyası, konutu, açık alanları ve kentlisi ile hem bir bütündür hem de farklılaşan noktalara sahiptir. Farklılaşan bileşenlerden oluşan kenti ayırt eden parçalarıdır; bunlar biçimsel ve tarihsel açıdan karmaşık kentsel artifaktlardır [1]. Kent süreci hem geleceğe yöneliktir, hem de geriye dönüktür; bazen kolektif buyruğun sonucu olarak ortaya çıkar, bazen de özel bir ayrıcalıktır; bazen eşgüdümlü bir kampanyadan doğar, bazen parça parça oluşur; bazen yasa etkisine sahiptir, bazen de onay bile alınmadan tasarlanır. Farklı zamansal uzantılardan etkilenecek oluşan kent, birçok değişkene bağlı olarak değişir [2].

Kamusal açık alanlar, fiziksel niteliklerine göre kentsel dış mekan grubuna girmektedir. Bu noktada kamusal mekanlarla ilgili tanımlar incelendiğinde, mekanın binalarla çevrili olması ve “yapılandırılmamış boşluk-yapılandırılmış biçim” ilişkisi önem taşır; kamusal alanın tanımlanmasında biçim-zemin ilişkisi, sınırlar, geometrik ve estetik nitelikler öne çıkar [3]. Kamusal alanlar sosyalliğin oluştuğu, insanların toplumla ve diğer insanlarla ilişki kurduğu, ortak kültür ve kimliğin biçimlendiği yerlerdir. Kentsel kamusal mekanlar, insanların iletişim ve etkinliklerine zemin oluşturma anlamında bağlayıcı en önemli araçlardır [4].

Ancak iletişim, ulaşım teknolojisindeki değişimler ve yeni ekonomik sistemlerin kentsel mekanları örgütlemesi, kentsel mekanlarda (şehir, konut, ticaret, sanayi tesisleri, kamusal açık alanlar, yarı kamusal-yarı özel bölgeler, vb.) değişimi ve dönüşümü başlatmıştır [5]. Lynch "referans alanları"nın "çok az algısal içerikli olmakla birlikte örgütleyici kavramlar olarak yarar sağladıklarından söz eder" ve "çevre bölgelere referansı olmadan kendi üzerine kapanmış" içe dönük bölgeler ile içinde yer aldıkları geniş bölgeden bağımsız olarak ortaya çıkmış, tek başına duran bölgeleri ayırt eder. Şehrin, farklılaşmış parçalardan oluştuğunu destekler. Farklılaşan parçalar ile bütünleşen kent, kimlik kazanır [6].

Kamusal ve özel alanlar arasında mekânsal hiyerarşiyi sağlayan geçiş mekanları da kamusal dış mekan olarak değerlendirilir. Sokaklar, kentsel dokuda yer değiştirmeyen öğeler arasında (yapı adaları) kentliye ve kente hareketlilik sağlayan öğelerdir [3].

Bir kentin karakteristik özelliği; ekonomik, sosyal, kültürel, vb. faaliyetlerin yer aldığı kentin imajı ve kimliği ile özdeşleşen merkezi bir alanın olmasıdır. Kent merkezlerinin tarihsel süreçte sahip olduğu ana işlevlerinden birisi ticarettir. Ticari ilişkilerde bulunan kentler ve kent ortasında yer alan bu organizasyonlar hem ticaretin, hem de toplumsal aktivitelerin yapıldığı yerdir [7]. Sanayi ve ticaret alanlarında yaşanan gelişmeler kentleri ekonomik yönden kalkındırır; kentsel ölçekte, konut, ticaret ve kamusal alanlarda mekânsal değerler değişikliğe uğrayabilir.

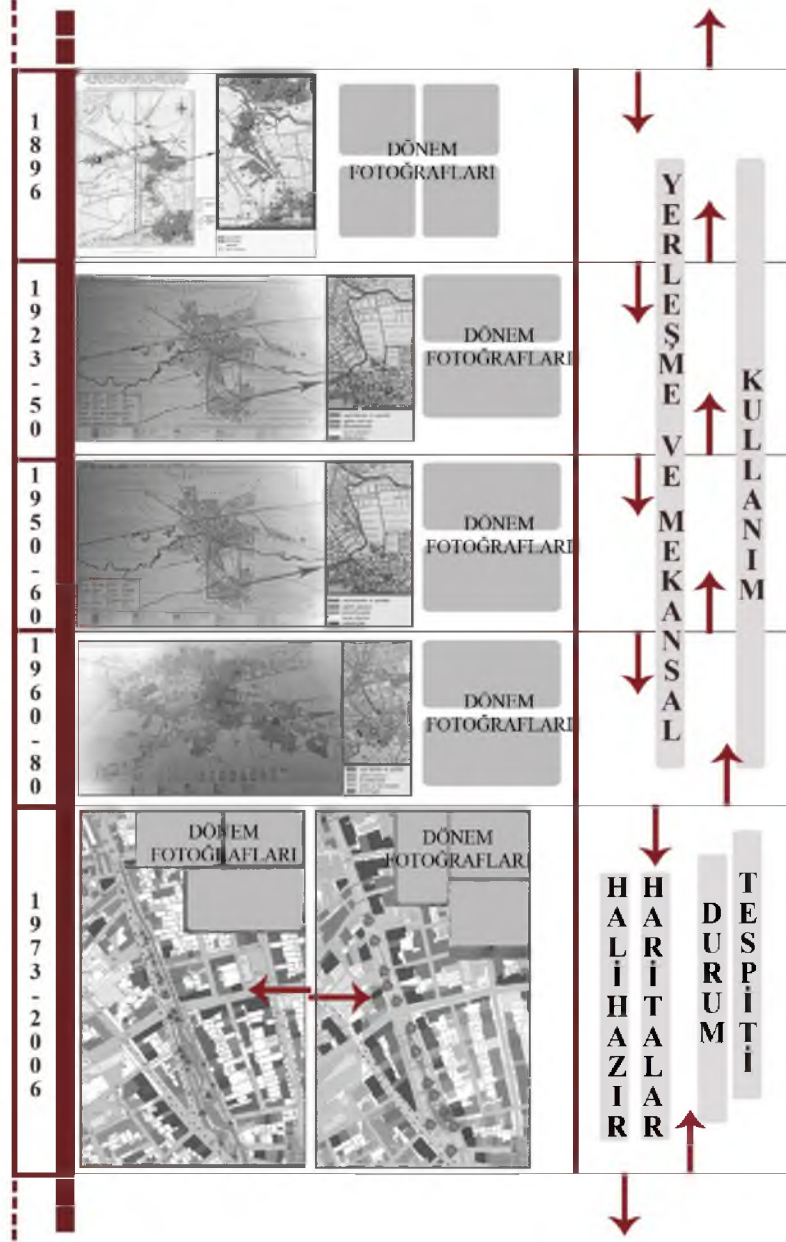
Eskişehir kentinin oluşumunda iki temel öge vardır. Birisi kente 1892 yılında gelmesiyle sanayi alanında gelişimini sağlayacak olan "demiryolu", diğeri ise doğal bir yapı olan "Porsuk Çayı" dır. Kentin strüktürünü oluşturan bu iki temel yapı kenti bir yandan sanayi kenti yaparken diğeri yandan sosyal ve kültürel açıdan da gelişimini sağlamıştır [8].

Bu gelişimde suyun eşlik ettiği Hamamyolu Aksı, coğrafik yapısı ve konut-ticaret mekanlarının aksta oluşturduğu kamusal alan etkisi, bölgeyi zamsal düzenleme değişimine uğratmıştır. Yerin doğasında bulunan potansiyel olgular (su, yeşil alan,vb.), insanın fiziksel etkisiyle her açıdan eyleme maruz kalabilir. Bu aks kentin belleğinde var olan, çokdeğerli yapısını son 50 yıldır üzerinde yapılan farklı proje uygulamaları yitirmektedir.

2. Yöntem

Çalışma kapsamında yapılan araştırma aşamalarında, farklı bilimsel yaklaşımlardan yararlanılmıştır. Araştırmada, mimari tasarım ve araştırma yöntemi olarak literatür taraması (bilgi, belge, fotoğraf, vb.), gözlem ve durum tespitine dayalı bir araştırma yapılmıştır. Çalışmada öncelikle kent, kamusal alan, kent merkezi konularındaki kaynak taramaları ile başlamıştır. Eskişehir kent merkezinin değişimi ve dönüşümü ile ilgili yazılan yüksek lisans, doktora tezleri ve araştırma projeleri çalışmaya kaynak olmuştur. Kentin merkezini oluşturan bu alanı anlamak ve elde edilen verileri ifade etmek için haritalar ve fotoğraflar kullanılmıştır. Haritaların ve fotoğrafların karşılaştırıldığı bölümlerde, tarihsel süreçte Hamamyolu Aksı'ndaki durum tespiti, Eskişehir Büyükşehir Belediyesi'nden alınan haritalar ile şematize edilmiştir. Fotoğraflar ve görüşmeler de geçmişe ait durum tespit aracı olarak kullanılmıştır. Durum tespitleri, alanın bir kamusal alan olarak Cumhuriyet döneminden günümüze geçirdiği mekânsal

değişimi ifade etmektedir. Bunlara ek olarak araştırmada, “Eskişehir’de kamusal alan ve kent merkezi” konuları üzerine yazılmış kaynaklardan da yararlanılmıştır. Bu araştırmada, eski mevcut doku ve günümüzdeki doku, alanın kentte tariflediği imajın karşılaştırılabilir olmasına olanak sağlamıştır.

Şekil 1. Ön araştırma yöntemi

Araştırma yöntemi, tarihsel süreçte (1896-2016) farklı dönemleri tanımlayan harita ve fotoğrafların tespitine dayalı olup, görsel materyallerin şematik anlatımlarla değerlendirilmesi ve karşılaştırmalı okumaları üzerine kurgulanmıştır. Eskişehir Hamamyolu Caddesi'nin mekansal kimliğini oluşturan sokak, meydan, cephe ve yapı gibi niteliklerin elde edilen materyaller üzerinden incelemesi, tespitleri yapılmıştır. Şekil 1'de oluşturulan ön araştırma modeli, çalışmada kullanılan yöntemin özet şematik anlatımıdır. Konuya ilişkin güncel örneklerin de desteği ile, araştırma modelinde elde edilen tespitlerin değerlendirilmesi yapılmıştır.

3. Kent ve kent merkezi kavramları

Kent; insanın, hayatını düzenlemek üzere meydana getirdiği en önemli, en büyük fiziki ürün ve insan hayatını yönlüten, çerçeveleyen yapıdır [9]. Aynı zamanda kent; toplumsal hayata, insanla arasındaki ilişkilere biçim veren, sosyal mesafelerin en aza indiği, bu ilişkilerin en büyük yoğunluk kazandığı yerdir. İnsanın hayatını sürdürebilmesi için ihtiyacı olan maddeleri, nesnelere bunların farklı çeşitlerini üretmek ve bu ürettiklerini başkalarının ürettikleri ile değiştirmek, satmak, satın almak ile oluşan iktisadi hayat da kentlerin asli fonksiyonları arasındadır [10].

Kent, çok çeşitli sınıf ve karakterlere sahip birçok insan tarafından algılanabilen, zevk alınan bir nesne olmanın yanında, kendini sürekli geliştiren bir yaratıcının ürünüdür. Genel hatları bir süreliğine sabit kalsa da ayrıntıları sürekli değişim içerisinde. Lynch'e göre, "Kentte, her durumda gözün görebileceği, kulağın işitebileceğinden fazlası, keşfedilmeyi bekleyen bir dekor ya da manzara vardır. Hiçbir şey kendiliğinden deneyimlenemez. Çevresiyle her zaman bağları olmalıdır, kendisini meydana getiren olaylar dizisiyle, geçmiş deneyimlerin hatırasıyla algılanabilir" demektedir. [6]. Bir kentin nasıl bir kent olduğunu kavramanın en iyi yolu geçmişteki yapı kültürüne bakmaktır. Yapı kültürü yaşam kültürü hakkında da bize bilgi verecektir.

Bu oluşum içerisinde kent merkezleri de günlük alışveriş gereksinimlerinin karşılandığı mekan olmasının yanında, sosyal, kültürel, rekreasyon gibi faaliyetleri içinde barındıran alanlardır. Ekonomik ve sosyal gelişmişliğin kentteki yansıması kent merkezlerini etkiler. Kentlerin sosyo-politik hayatını yakından etkileyen kent merkezleri, bir ekonomik faaliyet alanı haline gelir. Kentin diğer bölgelerinden farklı kılan, işlevleri ve özellikleri nedeniyle önem kazanırlar[11].

Kentler organik yapıları gereği sürekli gelişirken, "kent merkezleri" de bu gelişmenin beraberinde getirdiği yükü taşımak zorunda kalırlar. Zamanla kent merkezleri işlevsel değişikliklerle bu değişime ayak uydururken diğer yandan çöküntü bölgeleri haline gelip "merkez" olma içeriklerini kaybedebilirler.

Yapısal öğeler üzerinden olduğu kadar sosyo kültürel bileşenlerin birlikteliği ile tanımlanan mekan, bir bütündür. Eskişehir kent merkezindeki kimlik öğelerinin değişiminin, öncelikle yapısal nitelikler üzerinden ele alınarak, sosyo kültürel bileşenlerin etkilenme biçimi araştırma kapsamında değerlendirilmemiştir. Çalışma alanı Hamamyolu Caddesi ve yakın çevresi ile sınırlı tutulmuştur. Bu kapsamda; Eskişehir kentinin kuruluşundan itibaren; konut alanları, ticaret yapıları, kamusal açık alanları ile merkez olma görevini üstlenen ancak günümüzde işlev değişikliklerine uğrayarak çöküntü bölgesi haline gelen "Hamamyolu Aksı"nın Cumhuriyet dönemi sonrasındaki geçirdiği yapısal değişimler aktararak, değerlendirme yapılmıştır.

4. 1800'lü yıllardan günümüze Eskişehir kent merkezi "Hamamyolu ve çevresi"nin değişimi

4.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde aks'ın önemi:

Eskişehir kentinin fiziksel ve mekânsal oluşumunda; **kentin omurgası** görevini gören Porsuk Çayı kentin bir "su kenti" olmasını da sağlamıştır. Kıyısında barındırdığı farklı fonksiyonlar ile kentin bütününde hayata her zaman dahil olmuştur. Hamamyolu/Yunak

caddesi de adını hem Porsuk'tan, hem de sıcak suların o bölgede olmasından dolayı hamamlarından alır.

Aynı zamanda ticaret, konut dokusu ve suyun katkısıyla oluşan kamusal açık alan gibi birden fazla işlevi ile oluşumundan günümüze “kent merkezini” olma görevini de üstlenmektedir. Hamamyolu kentsel ölçekte birçok değere sahip olması nedeniyle bugün de kent merkezi olma özelliğini korumaktadır.

Kente gelen gezginler (1840) Aşağı Mahalle olarak tanımlanan bölgenin, küçük bir çarşı, büyük bir han ve birkaç hamamdan oluştuğunu söylerler ve Yukarı Mahalle olarak adlandırılan güneydeki tepenin eteklerinde ise o dönemde kentin ilk yerleşimi olan konutlar (Odunpazarı) bulunmaktadır. 1800'lü yıllarda 800 metre mesafe bulunan iki mahalle arasında mezarlık, yollar, sebze-meyve bahçeleri ile kaplı olduğu aktarılmaktadır [12].

Geleneksel ticaret merkezi olan Taşbaşı Çarşısı, küçük esnafın bir arada olduğu, tarihi Pirinç İşhanı'ndan Sıcaksular'a kadar üç beş sokaktan oluşan küçük yapı adasına verilen addır. Taşbaşı içerisinde bir çok küçük dükkan yer almaktadır. Bu küçük dükkanlar arasında kuyumcular, bakliyatçılar, ayakkabıcılar ve aktarlar bulunmaktadır. Bunların çevresinde de Çarşı Camii'nden itibaren esnafın işlettiği manufakturacılar dizilidir. Ticarethanelerin bitişik düzende sıralandığı Taşbaşı bölgesi, ticaret ağırlıklı bir bölge olması nedeniyle içerisinde barındırdığı yapılar daha çok dükkan olarak kullanılmaktadır. Yapıların ön cephelerinde alınlık uygulaması çarşının mimari karakteristiğini oluşturmaktadır ve yapıların üst katlarında özgün cephe özelliklerini görmek mümkündür [13]. İki Eylül ve Hamamyolu Caddesi arasında kalan üçgen bölge ilk ticaretin başladığı çarşıdır. 1990'lara kadar Porsuk Çayı bir kolu Hamamyolu'ndan geçerek güneye yönelmektedir ve bu alan aynı zamanda küçük köprülerin bulunduğu bir pazaryeri niteliğindedir [14].

Yere adını veren Yunak (Hamamyolu) Caddesi'nde, sıcak su kaynakları açısından oldukça zengin bölgede bu kaynaklar üzerine inşa edilmiş hamamlar bulunmaktadır. Eski çağlardan günümüze bilinen Eskişehir'deki sıcak sular, bu özelliğinden kaynaklı Roma ve Bizans dönemlerinde de önemli merkezidir. Yirminci yüzyıl başlarından itibaren kente hizmet veren hamam sayısında artış olmuştur [15].

Doğal nüfus artışı ve kent sanayi faktöründen kaynaklı çok fazla sayıda göç alır. Odunpazarı'nda oturan zengin yerli halk kentin ticaret merkezi alanlarına ve yakın çevresine yerleşme eğilimi, mevcut yerleşim yerlerinde bulunan 1-2 katlı yapıların 3-4 katlı apartman ve ticarethanelere dönüşmesine yol açar [11]. Hamamyolu Aksı'ndaki konutlar tarihsel süreçte bu durumdan etkilenir. Kent kurulduğu zaman meyve-sebze bahçesi olan alanlar, aksta ticaret işlevinin etkinleşmesi ile konut ve ticaret dokusu ile yapılaşır. Günümüzde ise çok katlı apartmanların olduğu alanda, yoğun olarak konutların ticaret (büro) birimleri olarak kullanıldığı dikkat çeker.

Kent merkezinde bulunan kentin ilk kamusal yeşil alanları olan Alaaddin Parkı ve Yediler Parkı günümüzde de mevcudiyetini sürdürmektedir. Ancak zaman içerisinde Hamamyolu Caddesi'nden geçen Porsuk Çayı'nın bir kolu olan Akar Deresi yatağı kapatılmış ve yapay süs havuzları yapılmıştır [14]. İçerisinden geçen ve bölgenin çok değerli olmasına katkı sağlayan derenin kapatılması ile bölgenin karakteri değişmeye

Şekil 3. a) 1920’li yıllara ait alan ve çevresine ait fotoğraf [19], ve b) 2000’li yıllar alan ve çevresi [20].

Şekil 3’de 1920’li yılların sonlarında çekilen fotoğrafta sağ önde Turan Numune Mektebi görülmektedir. Alaaddin Camii’sinin avlusunda yer alan mezarlık ileriki yıllarda kaldırılacak ve bu alan park olarak kullanılacaktır. Kentin ilk yeşil alanlarından olan ve günümüzde kentlinin dinlenme, buluşma mekanı olarak işlev gören park yeşil alan olma özelliğini korumaktadır. Kentin merkezinde yer alan yeşil alan, kentte bir nirengi noktası olma özelliğine sahiptir.

1920’li yılların sonu Yunak Caddesi’nde (Hamamyolu Caddesi) pazaryeri kurulmuştur. Alan çevresinde verimli tarım arazileri bulunduğu için kentli bu pazarda ürünlerini takas yapmıştır. Şekil 4’te soldaki bina mevcudiyetini ticarethane olarak bugün de korumaktadır. Alanda günümüzde de daha çok ticaret işlevindeki yapılar olması ve çevrede bulunan diğer kamusal alanlara geçişe olanak tanınması yaya yoğunluğunun çok fazla olması durumunu sürdürmektedir.

1933 yılında da Şeker Fabrikası'nın kurulması ile kent Eskişehir Ovası'na doğru yayılır. Yerleşim bölgeleri içinde kalan mezarlıklar kaldırılarak günümüzde yeşil alanlara dönüştürülmüştür. Tarihsel süreçte incelendiğinde; Alaaddin Mezarlığı Alaaddin Parkı'na, Yediler Mezarlığı'nın Eskişehir'in kamusal bir geçiş alanı olarak ilk organize pazaryerine (Çarşamba+Cumartesi) dönüştüğü alandır [17]. 1923-1950 yıllarında Hamamyolu Caddesi'ndeki mekânsal kullanım, Şekil 6 üzerinden tespit edilmiştir. Alaaddin Parkı'nın ve Yediler Parkı'nın yeşil alan olarak kullanıldığı, Porsuk kolu olan Akar Dere'sinin ise alandan geçtiği gözlenmektedir. Hamamyolu Aksı'nın sol tarafında ticarethanelerin, sağ tarafında ise tarım arazilerinin yer aldığı görülmektedir.

1934 yılında bu park (Yediler) Eskişehir Belediye Reisi, Topçuzade Kamil Kaplanlı tarafından inşa ettirilmiştir [19]. Şekil 7'da alana ait fotoğraflar farklı perspektiflerden çekilmiştir. Akar Deresi'nin alana kattığı coğrafi zenginlik dikkat çekmektedir.

Hamamyolu Aksı'nın tarihsel süreçteki mekânsal kullanımını incelendiğinde; Odunpazarı Bölgesi'ndeki konut alanları, kuzeye ve çarşı bölgelerine doğru bir yayılma göstermiştir. 1940'lı yıllardan itibaren, geleneksel yerleşimin yer aldığı ve Yukarı Mahalle olarak adlandırılan Odunpazarı'nın üst gelir gruplarından olanların, Aşağı mahallede (Yediler, Deliklitaş, vb.) ikişer üçer katlı bahçeli kâgir konutlar yaptırmaya başlamaları ile konut ve ticaret alanları arasındaki boşluklar hızla konut alanlarına dönüşmüştür [25], (Şekil 9).

Şekil 6. 1923-1950 yıllarında Eskişehir kentinde yerleşme ve mekansal kullanım [12].

Şekil 7. 1930'li yıllara ait alan ve çevresine ait fotoğraflar [19].

1950 yılından itibaren ülkenin kalkınma hamleleri kentte, Odunpazarı'nda oturan zengin yerli halkın kentin ticaret merkezi alanlarına ve yakın çevresine yerleşme eğilimi kent içi alanlardaki yerleşme yoğunluğunu artırmıştır. Mevcut yerleşim alanlarındaki 1-2 katlı yapıların aynı parsellerde 3-4 katlı apartman ve ticarethanelere dönüşmesine yol açmıştır [26]. Bu durumu sonraki yıllarda, kent merkezinde inşa edilen aile apartmanları izlemiştir. 1950-60 yılları arasında kente Balkan ülkelerinden çok sayıda göçmenin gelmesi ve yine bu dönemde yaşanan sel felaketi nedenleriyle çok sayıda işçi ve memur kooperatifi konutlarının yapılmasının kentin mekânsal büyümesinde önemli rol almıştır [23].

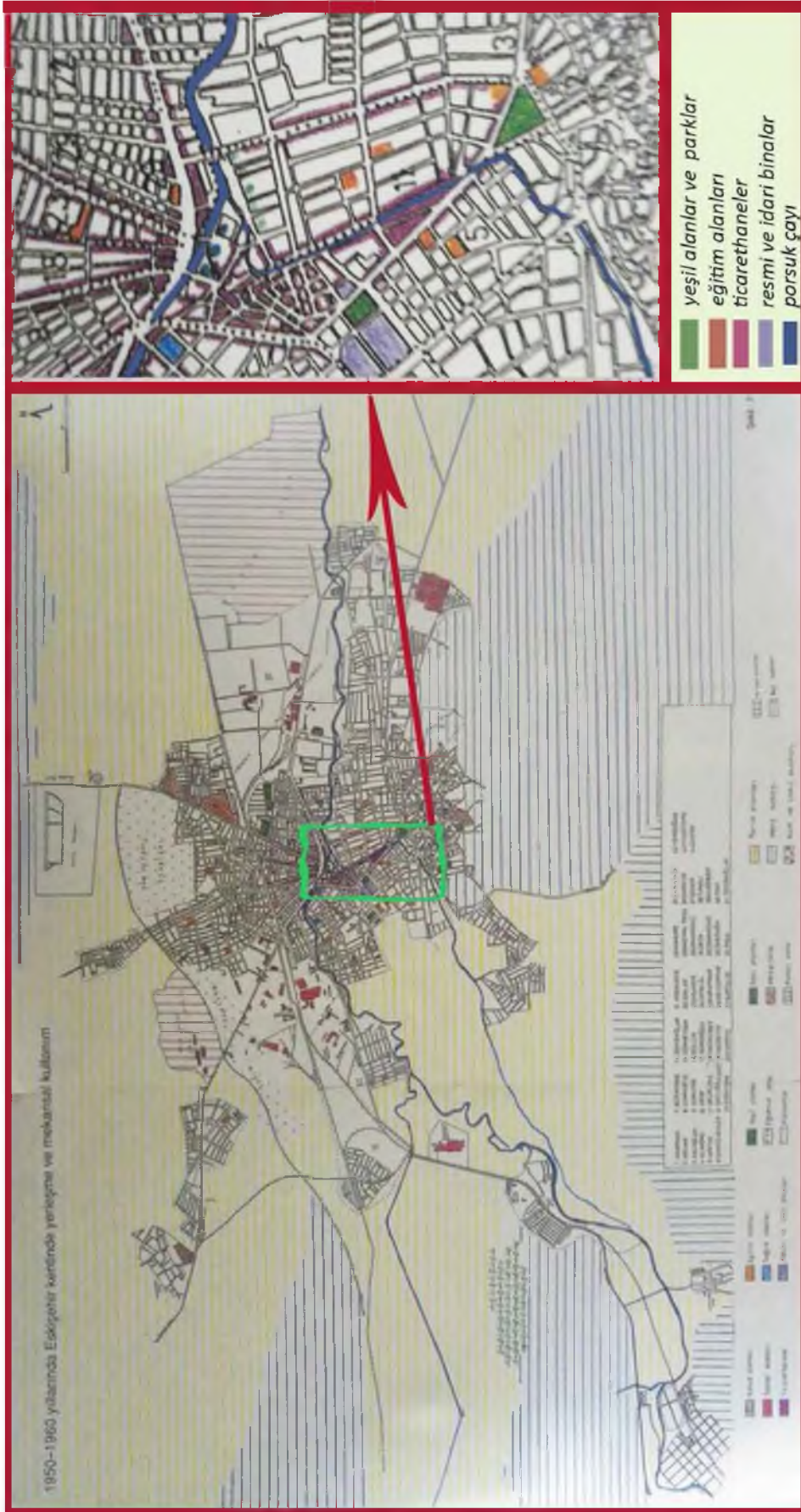

Şekil 8. Eskişehir Hamamyolu Bölgesi (1940) [27].

Hamamyolu Caddesi'nde kıyının sol tarafındaki yapılar konut altı ticaret olarak kullanım işlevine sahiptir ve zemin katın ticaret, bir üst katın da konut olarak kullanıldığı 2 katlı yapılardan oluşmaktadır. Kıyının sağ tarafındaki yapılar ise 2 ve 3 katlı olup, konut olarak kullanılmaktadır. Caddede bulunan Akar Deresi, aksı ikiye ayırır ve dere üzerindeki ahşap köprüler iki kıyı noktasını birbirine bağlamaktadır. Konutların giriş kapısı güzergahında olan ahşap köprüler karşı kıyıya geçişi sağlamaktadır. Bu yapılar, o zamanın 'yalı' sınıfı olarak değerlendirilebilir. Aksın kuzey cephesi tarafından çekilen fotoğraf (Şekil 8) alandaki yapılaşmayı göstermektedir.

1970'lerde Hamamyolu'nda konut dokusu ile bütünleşen su ögesi, yeşil doku dinlenme, oyun alanları olan rekreatif bir park alanı olarak kullanılmaya başlanır. Daha sonraki yıllarda aks çeperinde çok katlı apartman tipi konutların arasında kalan su, üzeri beton yüzey ile kapatılarak oluşumunu kaybeder ve 'Sabahattin Günday Parkı' ismini alır.

Sokaklar, kentsel dokuda yer değiştirmeyen öğeler arasında (yapı adaları) kentliye ve kente hareketlilik sağlayan öğelerdir. İç ve dış, kamusal ve özel alanlar arasında mekansal hiyerarşiyi sağlayan geçiş mekanları da kamusal dış mekan olarak değerlendirilir. Hamayolu Aksı, bir geçiş mekanı olarak tarihsel süreçte farklı değerlere sahip kamusal dış mekandır. Ticaretin kıyınının sol tarafında yoğunlaştığı noktada, aks genişliği ve yapıların kullanım işlevleri farklılık göstermektedir.

Şekil 9. 1950-1960 yıllarında Eskişehir kentinde yerleşme ve mekansal kullanım [12].

Şekil 10. 1960-1980 yıllarında Eskişehir kentinde yerleşme ve mekansal kullanım.
Kaynak: Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi, [12].

4.3. Tarihsel süreçte Hamamyolu'nda su/kıyı kullanımındaki değişimler

1930'lı yıllara kadar Akar Deresi açıktan akmaktadır. Vişnelik Mahallesi tarafından, Akarbaşı Mahallesi'ne oradan Hamamyolu'na akan dere, bölgenin can damarıdır. 1970'li yıllarda bir kısmının üstü kapatılarak uzun bir süre Hamamyolu Caddesi'nden sıcak suların kenarından akarak Porsuk Nehri'ne karışmaktadır [23]. Aks üz erinden geçen Akar Deresi'nin 1980'li yılların ortasında kirlilik yarattığı, bataklığa döndüğü ve sinek sorunu yarattığı gerekçesiyle tamamen üzeri kapatılır. Kent merkezinde kamusal (geçiş) alanı özelliği olan aks, zamansal çerçevede yoğun yaya kullanımının olduğu alandır.

Şekil 11. a) 1930 yılı, b) 1940 yılı, ve c) 1970 yılı Hamamyolu Caddesi'nde Akar Deresi (Kıyı) Konut-Ticaret Yoğunluğu [19, 28].

Suyun iki tarafında bulunan yolun su ile olan ilişkisi dikkate alındığında sol taraftaki yol genişliği, sağ taraftaki yola göre daha az olduğu görülmektedir. Bu durum mekanlar arasındaki işlevi ve kullanımı örgütlemektedir. Genişlik olarak daha büyük olan yolda ticaret, diğer tarafta ise konut birimleri yoğunluk göstermektedir. Su ile yakın ilişkilenen kısımda konutlar yer almaktadır, suya daha uzak noktalarda ise konut altı ticaret yer almaktadır. Yaya yoğunluğu ise Şekil 12'de gözlendiği üzere ticaret kısmında daha fazladır. Kıyı aynı aks üzerinde yapıların işlevi farkları ile iki ayrı geçiş tanıdığı kullanım, yoğunluk farkları yaşar.

1920 ve 1930 yıllarında geniş yol üzerinde kurulan pazaryerinin yaya kullanım yoğunluğu dikkat çekmektedir. Kıyı doğallığının günümüzde varlığı korunamamış olsa da, yol genişliklerinin farkı günümüze de yansiyarak yaya-konut-ticaret yoğunlukları günümüze yansımaktadır. Kıyının iki tarafını birbirine bağlayan ahşap köprülerden birkaçı günümüzde varlığını korumaktadır.

Şekil 12. a) 1920 yılı, b) 1930 yılı, c) 1940 yılı Hamayolu Caddesi'nde Akar Deresi (Kıy) Konut-Ticaret Yoğunluğu [21, 23, 27].

4.3.1. 1970'li yıllar Yediler Caddesi ve Yediler Parkı

Kentsel dış mekanlar, kentsel arayüz kavramının yatay bileşeni olarak değerlendirilerek, bunların doğa-kent, öz el-kamusal, iç-ç-dış, doluluk-boşluk, şehircilik-mimarlık bağlamında görsel ve işlevsel bağlantıyı kurduğu belirtilir [29]. Yediler Parkı'nda suyun organik dokuda zemin ile kurduğu ilişki, estetik bir nitelik taşımaktadır. Yediler semti Odunpazarı ile çarşı arasında bir bağ, bir geçiş noktası ve konut bölgeleri ile ticaret alanlarının iç içe olduğu bir alan olma özelliğini günümüzde de korumaktadır. 1975 yılında Akar Deresi, Yediler Parkı'ndaki su ile ilişkilendirilmiştir. Kıyının solunda geniş cadde 1970'lerde trafiğe açıktır.

4.3.2. 2000'li yıllar Hamamyolu Caddesi ve Sebahattin Günday Parkı

Sanayi devrimi ve aydınlanma ile ortaya çıkan modernizm, kentlerde özellikle de kent merkezlerinde yeni oluşum ve değişimlere neden olmuştur. Geleneksel merkezlerin çevresinde şekillenen bu yeni kent merkezleri, bünyesinde barındırdığı yeni işlev ve mimari anlayıştaki yapılarla kentlere modern karakterini kazandırmışlardır [25]. Kent merkezinin kayması, değişmesi Hamamyolu Caddesi'nin değişim-dönüşüm içerisinde olmasına da sebep olmuştur. Caddenin ortasından geçen büyük çınar ağaçlarının su ögesinin etrafında çevrenmesi, çeperdeki konutları 60' lı yıllarda değerli kılarken, günümüzde değişen koşullar ve su kanalının üzerinin beton yüzey ile kapatılması o coğrafyayı ve kullanıcıyı da değişime sürüklemiştir. Cadde günümüzde, trafiğe kapatılarak yayalaştırılmıştır.

Şekil 13. 1973 yılı halihazır haritası durum tespiti (konut, park, yoğunluk, geçiş) [18, 30, 31]

Şekil 14. 2006 yılı halihazır haritası durum tespiti (konut, park, yoğunluk, geçiş) [18, 20]

4.4. Hamamyolu aksı'ndaki değişimin karşılaştırmalı tespiti:

Hamamyolu Aksı'nın 1973-2006 yılı halihazır haritaları üzerinden karşılaştırmalı analizi yapıldığında;

Şekil 15. 1973-2006 yılı halihazır haritası karşılaştırmalı durum tespiti (konut, park, geçiş) [18, 28, 20-35].

- Aks çeperinde bulunan konutların kat yüksekliklerindeki farklılaşmanın, alanda insan ve kent ölçeğinde oluşturduğu etki değişmiştir. Az katlı konutlar, günümüzde ise alanda bitişik nizam 7-8 katlı yapılar ve parsellerin birbirleriyle yakın konumlanmasından kaynaklı aks çeperinde 'duvar' etkisi oluşturduğu gözlenmektedir.
- Az katlı-bahçeli ve Cumhuriyet Dönemi konut kültürünü yansıtan konutların yıkılarak yerine çok katlı apartmanların yapılmış olması, kentin geçmiş konut kültürünü yansıtan değerlerin yok olmasına sebep olmuştur.
- Ticaret aksı olmayan suya yakın konumlanan yapılaşma sadece barınmaya izin verirken, suyun kapatılması ile niteliğini kaybetmiş ve bu kıyıda yer alan konutların altında da ticarete olanak sağlayacak dükkanlar açılmıştır. Böylece kullanım açısından daha fazla çeşitlenme içeren aksın her iki yüzeyi de hem kullanım hem de görsel açıdan aynılaştırılmıştır. Ayrıca "kamusal alan, yarı özel alan, özel alan" hiyerarşisi de ortadan kalmıştır.
- Akar Deresi' nin üzeri beton yüzey ile kapatılmış olup, tasarlanan yapay havuz ile özgünlüğünü kaybetmiştir. Su/kıyı kullanımını alanı özelleştirirken, yapay

havuzlar ile ortam suni bir görünüme sahip olmuştur. Yapay havuzlardaki durgun su, atıklardan dolayı sürekli kirli bir görünüme yol açmıştır.

- Alana “h ayat” veren ve fiziksel anlamda kökleri geçmişe temas eden çınar ağaçlarının kıymetini sürdürmekte olması olumludur.
- 1973 den sonra yapılan düzenleme ile alanın araç trafiğine kapatılmasıyla yayalaşan bir ticaret aksı ve kamusal yeşil alana dönüşmüş olması olumludur.
- Taşbaşı Çarşısı'nın hala varlığını koruyor olması kentin geçmişteki alışveriş kültürünün kavranması açısından önemlidir.
- Kentin büyümesi ile birlikte farklı alt kent merkezlerinin oluşması nedeniyle bölgedeki ticari yapıların niteliği değişmiştir. Alt ve alt-orta gelir grubuna hitap eden dükkanların açılmasıyla kullanıcı grubu değişmiştir. Bu durum bölgenin geçmişte en prestijli apartmanlarının yer aldığı ve üst gelir grubuna hitap eden yapısını değiştirmiş ve konutlar iş yeri olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kullanıcı grubunun değişimi bölgenin çöküntü bölgesi olması yolunu açmıştır.

Şekil 16. Tarihsel süreçte Hamamyolu Caddesi girişi (a) 1960, b) 1970, c) 1990, ve d) 2000' li yıllar [20, 28, 36, 37].

5. Örnekler/ öneriler ve son söz

Kostof'a göre kent bağlamını korumak henüz kazanılmamış bir savaştır. Hiçbir zaman nihai olarak kazanılmamıştır. Geçmişin büyük yada küçük yapılarının kaybına aldırılmamak, anlık ihtiyaçlarımızı ve zevklerimizi aşan bir toplum bilincine sahip olmamak demektir. Bu kaybı hissetmek, kaybetmeye direnmek, hepimizin kaderimizi yüksek tasarımların eline kendi irademiz yokmuşçasına bıraktığımız zamanları anımsamak ve aynı şeyin bir kez daha olmasına izin vermeyi reddetmek demektir. Öldürmek ve yıkmak iyileştirmek değildir [2].

İçinden su geçen kentlerin bir ayrıcalığı vardır. Kamusal mekanlarda su ile kurulan ilişkinin gücü, kamusal mekanların yaşamın da o kentte güçlü olmasını beraberinde getirmektedir. Belçika Bruges’da (2015) su üzerinde tasarlanan deck’in kamusal yaşama katkısı görülmektedir. Deck tasarımı ile suyla ilişki kurulan yüzey miktarı arttırılmıştır [38].

Şekil 17. Belçika Bruges’da deck tasarımı, kıyı-su ilişkisi [38]

Slovenia Velenje’de, kentin ana akslarından biri üzerinde suyun doğal akışına müdahale etmeden kamusal, çok programlı bir düzenleme yapılmıştır. 2014 yılında Enota tarafından yapılan bu düzenleme de modern kentin gerekliliklerinin doğal su elemanına nasıl dahil olabileceğine iyi bir örnektir [39].

Şekil 18. Slovenia Velenje’de kentin ana aksında çok programlı bir düzenleme [39]

Bir başka uygulamada ise; Hamamyolu Aksı ile benzerlikler görülmektedir. Güney Kore'nin başkenti Seoul'da yer alan Cheonggyecheon Nehri, Han nehrinin bir kolu olup, çevresinde yaşanan sağlık problemleri nedeniyle 1940'lı yıllarda üzeri kapatılarak çok şeritli otopan yoluna dönüşmüştür. 2000'li yılların başında devlet başkanı bu kentsel alanı restore etme işlemini başlatır ve iki yıllık bir süreçte günde yaklaşık 60000 kentlinin temas ettiği aks tasarlanır. Biyolojik çeşitlilik açısından farklılaşan alan aynı zamanda ekolojik olarak korunan yeşil aks olarak hizmet vermektedir [40].

Şekil 19. Cheonggyecheon Nehri öncesi(2003)-sonrası(2005) [41]

Güncel yerel kaynaklarda, Eskişehir Odunpazarı Belediyesi aracılığıyla bir mimarlık ofisi tarafından Hamamyolu Aksı için yeni bir proje hazırlandığı ve 10.07.2016 tarihinde yerel basında bu projenin uygulanacağı duyurulmuştur. Bu tasarım; “Hamamyolu Urban Deck” adını taşımaktadır [42]. Hamamyolu'nun geçmişte olduğu gibi var olmasını beklemek doğru bir yaklaşım olmamakla birlikte, yapılan değişikliklerin ya da yakın tarih için alınan kararların oradaki yaşam atmosferini köklü değişime sürüklemesi bir eleştiri noktası olabilir. Yeni üretilen tasarımda da yüzeylerdeki dükkân-konut gibi aksa ruhunu veren mevcut fiziksel yapı ile ilişkisi/iletişimi henüz görülememektedir. Tasarımda, daha önce kapatılan Akar Deresi'nin sadece bir su izine dönüşmesi ise bölgenin kentsel bellekteki zenginliği ile örtüşmeyecek boyuttadır.

- Sadece belediyelerin kendi olanakları ile proje üretmesi yerine daha katılımcı ve seçici “Fikir Projesi Yarışmalarının” sürece dahil edilmesinin katkısı büyük olacaktır. Bu projelerin halka tanıtılması, sunulması ve katılımlarının beklenmesi daha demokratik çözümler üretilmesini sağlayacaktır.
- Kostof'a göre bir kent yönetiminin hedefi, insanların bütün günlük gereksinimlerini olanaklar elverdiğince ucuza karşılamalarını sağlamak olmamalıdır. Refah yalnızca bedensel rahatlık ile sınırlı olmayıp, çok daha değerli olan manevi refah önemsenmelidir. Bu refah, insanların geçmişle sıkı bağlantıları olduğunu hissetmelerine, kentin yavaşça kendini nasıl oluşturduğunu ve yalnızca sokakların değil, her bir kamu binasının, ayrı ayrı her evin, hatta her bezemenin, zaman içinde şu anda neyseler o hale dönüştüklerini farketmekten zevk almalarına katkıda bulunur. Bu duyguyu gerçek kılmak, günümüz politik dünyasında kent yetkililerinin elindedir [2]. Her yeni belediye ve yönetim ile değişime uğrayan kentte yapılacak köklü değişimlerde farklı disiplinlerin bir arada çalışması ve karar verme sürecinde yer alması önemli bir konudur.
- Sennett'e göre, “kamusal alan”, aile ve arkadaşlık ortamının dışında ve onlardan çok farklı bir “toplumsal yaşam bölgesi”dir. Kamusal yaşamın merkezi büyük

kentlerdir. Orada tanıdıklar kadar yabancılarla da ilişki kurulur. Kamusal alanın oluşumu kentlerin farklılaşmasıyla ilişkili ve eşzamanlıdır [43]. Hamamyolu Aksı; kent merkezinde geçiş, tanımlı boşluk tanımlayarak “hayatın- kentin merkezi” olgularına sahip olmasının yanında, aynı zamanda kente sonradan eklenmeyen ve tarihsel süreçte kent belleğinde var olan kamusal yeşil alandır. Günümüzde üzerine aks üzerinde yapılan değişiklikler bir eleştiri noktası iken, tescillenen çınar ağaçları alanı değerli kılmaya devam etmektedir.

- Kentlerin modernleşmesi ile gelişen asfalt kültürü ne yazık ki yalnızca topografyayı yok etmekle kalmamış aynı zamanda bir kentin en önemli estetik varlığı olan akarsuları da asfalta dönüştürmüştür. Dünyanın bütün güzel ve önemli kentleri niteliklerini çoğu kez bir suyun varlığına borçludurlar. Bu göl, dere, nehir, deniz olabilir. Su akışkanlığı, sürekli hareketi, sesi, yansımaları, ışıklığı, renkliliği ve yumuşaklığı ile başka hiçbir şeyin yerini alamayacağı bir değerdir. Bunun da ötesinde, ağaçlar, kayalar, tepeler, dağlar gibi, bir doğa ögesi olarak su insanın özgür olduğu kadar sınırlı olan varlığının bu sınırlılığı aşmak için gereksinimi olan sembolleri sağlar [44]. Doğal verilerin kent ile birlikte yaşarlılığını sürdürmesi kentlere ruhunu veren önemli potansiyellerden biridir. İçerisinden su geçen kentler bu kapsamda ayrı bir yere aittir. Suyun katkı ve olanakları o kentin yaşamını şekillendirir. Su-kıyı-kara ilişkisi topoğrafyayı da güçlendirirken yaşama dahil olduğunda anlam kazanır. Hamamyolu aksının süreç içerisinde değişimi kaçınılmaz olmakla birlikte yapılan müdahale ve eklentilerin miktarı ve yapılış biçimi orada var olan suyun potansiyellerini azaltarak yaşam atmosferinin niteliğini zayıflatmıştır.
- Bu çalışma kapsamında çalışma alanı olarak seçilen bölge; kentin kurulduğu yıllardan bu yana ticaret ve konutun iç içe olduğu, önemli bir kamusal yeşil alandır. Niteliğini kaybeden bölge çeperlerinde döneminin özelliklerini taşıyan yapıların korunması yönünde kararlar alınmasının ve alana yeni eklenecek yapının doku ile birlikte tasarlanması/değerlendirilmesi, Akar deresi üzerinde yapılan eklentilerin azaltılarak mevcut topoğrafyanın potansiyelinin yeniden kazandırılması gerektiği düşünülmektedir.

Kaynaklar

- [1] Rossi, A., **The architecture of the city**, Cambridge, (1982).
- [2] Çelik, Z., Favro, D., ve Ingersoll, R., **Şehirler ve sokaklar**, Kitap Yayınevi, (2007)
- [3] Polat, S., Kamusal dış mekanlarda mimari kimliği değerlendirmek için bir yöntem önerisi: Bursa- Cumhuriyet alanı örneği, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Bursa, (2013).
- [4] Taşçı, H., **Bir hayat tarzı olarak şehir, mekan, meydan**, Kaknüs Yayınları, (2014).
- [5] Önal, F., Kamusal bir alan olarak parkları yeniden düşünmek, **Mimar.ist Dört Aylık Mimarlık Kültürü Dergisi**, 49, (2014).
- [6] Lynch, K., **The image of the city**, Cambridge, (1960).
- [7] Aydın, Y., Kentsel gelişme ve kent merkezlerinin dönüşümü: Trabzon örneği, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Trabzon, (2001).
- [8] Üstün, B., Eskişehir’de demir yolu serüveni ile şekillenen; Çer atölyesinden Tülomsaş Yerleşkesine, **Eskişeni**, (2012).

- [9] Cansever, T. , **İslam'da şehir ve mimari**, Timaş Yayınları, s.103., İstanbul, (2013).
- [10] Cansever, T., Cogito, Yaz, Şehir, YKY, İstanbul, (1996).
- [11] Ulu, A., Merkezi iş alanlarının fiziksel ve ekonomik olarak yeniden yapılanması: Eskişehir örneği, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, (2003).
- [12] Ertin, G. , **Eskişehir kentinde yerleşmenin evrimi**, Anadolu Üniversitesi Basımevi, (1994).
- [13] Şahin, F., Eskişehir ilinin kültür turizmi potansiyeli: Mevcut durum ve öneriler, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Eskişehir Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, Eskişehir, (2012).
- [14] Demir Örs, G., Kentsel dış mekân kullanımlarının değişim ve dönüşüm bağlamında incelenmesi: Eskişehir kent merkezi, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, (2008).
- [15] Altınsapan, E., **Eskişehir Hamamları (Selçuklu- Osmanlı Dönemi)**, T .C. Eskişehir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Eskişehir, (2009).
- [16] Tarihi Odunpazarı Kentsel Siti, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5733/> , (13.03.2016)
- [17] Eskişehir Hamamyolu- Yediler Parkı, <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=23962&start=10>, (06.03.2016)
- [18] Harita: Eskişehir Büyükşehir Belediyesi, Grafik anlatım: Cemile Özkan, (04.03.2016)
- [19] Ahmet Atuk, Kişisel arşivi (İzni ile alınmıştır.) (11.03.2016)
- [20] Cemile Özkan, Kişisel Arşiv, (12.07.2015-2016)
- [21] Ahmet Atuk, Sosyal medya kişisel profili (İzni ile alınmıştır.) (11.03.2016)
- [22] Üstün Çocuk Gereçleri http://www.ustunoyuncak.com/wp-content/uploads/2012/02/IMG_6165.jpg, (11.03.2016)
- [23] Atuk, A., **101 Eskişehir**, Eskişehir: Odunpazarı Belediyesi, (2002).
- [24] Eskişehir Hamamyolu, Yediler Parkı, http://wowturkey.com/tr204/k_wersace_100_1101.jpg, (11.03.2016)
- [25] Koca, G., Karasözen, R., 1945- 1960 dönemi Eskişehir modern kent merkezinin oluşumunda öne çıkan yapılar, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10, 3, 191-211, (2010).
- [26] Ulu, A., Eskişehir Kentinin Kentleşme Sürecinde Yeniden Yapılanması, Anadolu Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Eskişehir, (2002).
- [27] Eskişehir Tarihi Fotoğrafları, <http://mustafaarslan1hibmioo.blogcu.com/eskisehir-in-tarihi-fotograf-lari/5935518>, (15.11.2014)
- [28] Adı Eski Ruhü Genç Eskişehir Sosyal Medya Topluluğu, <https://www.facebook.com/Ad%C4%B1-eski-ruhu-gen%C3%A7-Eski%C5%9Fehir-467666113332529/photos>, (11.03.2016)
- [29] Bala, H. A., Konut Alanlarında Kentsel Arayüzlerin Düzenlenmesine Yönelik Analitik Bir Çerçeve, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Konya, (2003).
- [30] Yediler Parkı 1975 <http://galeri.netfotograf.com/images/medium/0D42C2D60D2DFA1E.jpg>, (20.07.2015)
- [31] Murat Doğramacı sosyal medya kişisel profili

- https://www.facebook.com/dogramacimurat/photos?source_ref=pb_friends_tl, (11.03.2016)
- [32] Eskişehir Hamamyolu 1974
http://www.eskisehirajansi.com/wp-content/uploads/2015/02/eskisehir_-_hamamyolu__1974.jpg, (20.07.2015)
- [33] Eskişehir Yediler Parkı 1970'ler
<http://www.eskisehirajansi.com/wp-content/uploads/2015/02/Eski%C5%9Fehir-Yediler-Park%C4%B1-1970ler.jpg>, (20.07.2015)
- [34] 2 Eylül Şehir Gazetesi
[http://www.2eylul.com.tr/images/upload/akar-deresi-\(2\)-1.jpg](http://www.2eylul.com.tr/images/upload/akar-deresi-(2)-1.jpg), (20.07.2015)
- [35] Eskişehir Merkez Hava Fotoğrafları
<http://www.eskisehir.gov.tr/havafotograflari/ESKISEHIR/DELIKLITAS-MAHALLESİ.jpg>, (20.07.2015)
- [36] Pera Mezzat, <http://www.mezatpazari.com/Images/Shop/3/98/2742.jpg>, (11.03.2016)
- [37] Perihan Sarıöz, **Bir zamanlar eskişehir**, Esbank Yayınları, (1997)
- [38] <http://www.archdaily.com/774286/canal-swimmers-club-atelier-bow-wow-plus-architectuuratelier-dertien-12>, (08.09.2016)
- [39] <http://www.archdaily.com/636611/promenada-enota>, (08.09.2016)
- [40] <http://inhabitat.com/how-the-cheonggyecheon-river-urban-design-restored-the-green-heart-of-seoul/> (21.08.2016).
- [41] <https://landscapeiskingston.wordpress.com>, (21.08.2016).
- [42] <http://emlakkulisi.com/eskisehir-hamamyolu-projesinin-detaylari-belliboldu/477799>, (08.09.2016)
- [43] Sennett, R., **Kamusal insanın çöküşü**, Çev. S. Durak ve A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, (2002).
- [44] Erzen, J.N., **Üç habitus yeryüzü, kent, yapı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, (2015).